МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

М. Ф. Головатий

Класи і партії

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

М. Ф. Головатий

КЛАСИ І ПАРТІЇ

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2008

ББК 60.54я73
Г61

Рецензенти: *О. В. Антонюк*, д-р екон. наук, проф.
І. П. Бідзюра, д-р політ. наук

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 27.02.08)

Головатий М. Ф.

Г61 Класи і партії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. — 144 с.

ISBN 978-966-608-862-1

У пропонованому посібнику проаналізовано історію, генезу понять "класи" і "партії", їх сутнісний зміст, особливості появи та функціонування класів і партій у суспільствах різної доби і соціально-політичних орієнтацій.

Для викладачів, студентів, аспірантів і докторантів навчальних закладів, політичних, громадських діячів, усіх, хто цікавиться соціальною політикою та політологією.

ББК 60.54я73+ 66.6я73

© М. Ф. Головатий, 2008
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2008

ISBN 978-966-608-862-1

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008

Переднє слово

Будь-яке суспільство, як і людство загалом, не є випадковим, спонтанним зібранням особистостей, які змушені жити разом. По вертикалі кожне суспільство поділяється на класи і соціальні групи, а по горизонталі в ньому виокремлюються етноси і нації. На це у XIX ст. першим звернув увагу Ф. Енгельс, однак ні він, ні його сподвижник К. Маркс далі визнання цього факту не пішли. Уся їхня увага зосередилася на класах і класовій боротьбі. Що довела практична реалізація цих ідей у колишньому СРСР, країнах так званого соціалістичного табору, — добре відомо. Захід фактично не сприйняв Марксової теорії класів і класової боротьби, замість неї поширив і нині активно висуває і використовує "теорію стратифікації", тобто поділ суспільства не на "класи", але "страти". "Відбувається, — пише услід зарубіжним вченим український етнополітолог О. Картунов, — розкол традиційних економічних класів уздовж етнічних ліній, що породжує тенденцію до утворення "класово-етнічних груп", або "етнокласів", посилюється етнічно сегрегований характер робочої сили тощо" [60, *151*].

Не менш складними є й поняття "партія", "політична партія", що тісно переплетені з класами, їх інтересами, державою, суспільством.

І класи і партії ніколи й ніде не були незмінними, однак досліджуючи їх, можна пересвідчитися, що суспільне життя, соціальний процес без них неможливо навіть уявити. І все ж не зайве поставити питання, допоки існуватимуть у суспільствах класи і політичні партії? Беззаперечно, доти, доки існуватимуть різні економічні і політичні інтереси та ідеології: тобто і класи і партії є конкретним соціально-економічним, ідеологічним, соціальним породженням і мову можна вести хіба що про їх зміни, трансформації у майбутньому, але аж ніяк не про зникнення. Цим пояснюється великий інтерес до класів і партій і на початку XXI ст., коли окремі суспільства, людство загалом зазнало радикально-унікальних змін.

Частина І

КЛАСИ

Розділ 1

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ “КЛАС”

Будь-яке суспільство ніколи не було і не може бути однорідним, оскільки кожна людина є унікальним витвором природи, зі своїми особистісними, саме їй притаманними характером, потребами, запитами, інтересами.

Водночас є багато чого, що властиве, характерне кільком, а то й багатьом людям, як їхні своєрідні спільні, інтегральні ознаки і характеристики. Єднає людей і спільна мета, інтереси. То що ж таке “клас”, “класи”?

Загальне визначення поняття “клас” формулюється у такий спосіб: **клас** (рос. — *класс*, англ. — *grade*, нім. — *klasset*) — сукупність, розряд, група предметів, явищ, що мають певні спільні ознаки, однакові якості. При цьому предмети (явища), що утворюють клас, називаються його елементами (складовими). Тут поки що про якісь соціальні ознаки поділу на класи не йдеться. В цьому ж дослідженні йтиметься, головним чином, про клас як соціальне явище, тобто про соціальний клас як такий.

Соціальний клас — це велика група людей, які різняться за місцем в історично визначеній (реально існуючій) системі суспільного виробництва, за їхнім зв’язком (здебільшого закріпленим і оформленим законодавчо, правовим способом) із засобами виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці та за способами отримання і розмірами тієї частини суспільного багатства, яка є в їхньому розпорядженні. Застарілим при цьому є термін “соціальний стан”, що іноді подається як пояснення терміна “клас”, однак є неточним.

Однак більш-менш усталеного визначення поняття "клас" не існує. Так, неполітологічні, загальнофілософського характеру словники поняття "клас" (тобто як соціальний клас) подають доволі узагальнено й своєрідно. Оксфордський словник англійської мови, наприклад, визначає клас як "частину або верству суспільства, наділену певним статусом: ранг або ступінь суспільства" [66, *308*].

Таке розуміння сутності класів великою мірою зумовлене соціальною ієрархією, диференціацією людей і груп, яка, природно, завжди має місце. Так, У. Л. Уорнер вважав класами групи людей, які прирівнюють себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії. На цих засадах він виокремив наступні соціальні класи: вищий — вищий; нижчий — вищий; вищий — середній; вищий — нижчий; нижчий — нижчий.

Досить вдалим, хоча й дещо вузьким, є визначення поняття "клас", здійснене російськими вченими-психологами А. Я. Анцуповим і А. І. Шипильовим: "Клас (від лат. *classis* — розряд, група) — суспільна група, сукупність людей з однаковим родом занять і становищем, об'єднаних спільністю економічних інтересів" [9, *145*].

Зрозумілим і доступним є також визначення поняття "клас", "класи": класи — це "великі спільноти людей, які посідають відповідне місце в економічній, соціальній, правовій, ідеологічній та інших підсистемах відносин" [52].

Основні теоретичні визначення поняття **"клас соціальний"** виглядають наступним чином:

М. Вебер. Клас соціальний — це агрегації людей, які мають однакові життєві шанси;

У. Уорен. Клас соціальний — це група людей, які відносять себе до певної позиції у відповідній соціальній ієрархії;

Д. Мід. Клас соціальний — це група людей, яка функціонує як соціальна одиниця і члени якої безпосередньо взаємодіють між собою (протиставляється абстрактному соціальному класу);

В. Ленін. Клас соціальний — це велика група людей, які різняться місцем в історично зумовленій системі суспільного виробництва, щодо засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільних багатств, яку вона має.

Велика група вчених пояснюють клас соціальний як велику групу людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної стратифікації та ін.

Деякі фахівці стверджують, що найвдаліше вживаним є поняття "клас", а поняття "соціальний клас", мовляв, є своєрідною "паперовою" конструкцією соціологів, тобто дещо штучним утворенням. Справді, якщо брати за соціальний клас групу людей на основі місця, становища в різних "полях" соціального простору, приблизно рівного доступу до економічного, політичного, культурного і символічного капіталів, без конкретного обсягу, структури та співвідношення конкретних капіталів, то клас виглядатиме недостатньо "аргументованим", доказовим.

Видатний український соціолог М. Шаповал визначав у суспільстві **професійні групи,** виокремлюючи з-поміж них:

- *суспільно-професійні* (хлібороби, ремісники, промисловці, торгівці та ін.);
- *технічно-професійні* (професії духовної і фізичної праці) [126, *70, 71*]

Водночас соціолог М. Шаповал обґрунтував поняття **"суспільний клас"**, визначив його сутність, навів багато визначень цього поняття, поданих С. Солнцевим у книзі "Общественные классы" (1917 р.) [там само, *152*]. Розглянемо ці визначення:

А. Сміт: землевласники, капіталісти, робітники;

Г. Спенсер: нижчі, середні, вищі;

Л. Гумилович: дворянство, буржуазія, селянство;

П. Шмолер: великі підприємці, середні підприємці, дрібні господарі, вищі урядовці, робітники;

В. Зомбарт: юнкерство, буржуазія, дрібнобуржуазні міщани, пролетаріат;

В. Блондель: переможці й переможені, пани і раби, заможні і бідні;

Шарль Жід: активні капіталісти, пасивні капіталісти, самостійні виробники, наймані робітники, урядовці;

К. Маркс: землевласники, капіталісти, робітники;

К. Каутський: землевласники, капіталісти, робітники, проміжні класи (між названими);

М. Туган-Барановський: аристократія (землевласники), буржуазія, пролетаріат, дрібна буржуазія, селянство;

П. Чернов: землевласники, капіталісти, робітники індустріальні (трудове селянство) [там само, *152*].

У сучасній соціологічній науці клас доволі часто визначають, за Р. Дарендорфом, як сукупність індивідів, які розпоряджаються приблизно однаковими за обсягом владними повноваженнями і мають

певні спільні інтереси. М. Вебер, зокрема, вважав, що клас — це просто сукупність людей, які перебувають в однаковій ситуації на ринку праці, тобто в "класовій ситуації", тому й схожість їхньої поведінки зумовлена однаковими обставинами, проте аж ніяк не "інтересами і потребами будь-якого класу". Якщо точніше, то він зазначав, що класи — це великі групи людей, які мають одні й ті самі життєві шанси.

Як і М. Вебер, П. Бурдьє також вважав клас "паперовою" конструкцією соціологів, хоча цілком погоджувався з тим, що індивіди справді можуть бути згрупованими в спільності (класи) за схожістю місця становища в різних "полях" соціального простору. Йдеться про такі важливі ознаки, як рівний доступ до економічних, культурних і символічних капіталів.

Слід зауважити, що наведені приклади визначення поняття "клас", звичайно, виходять від спрощеного виокремлення класів виключно залежно від їхнього відношення та володіння власністю, засобами виробництва, як це робили К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та інші "діалектики-марксисти".

Так чи інакше, але будь-яке розуміння сутності класу, як суспільно-політичної сентенції, пов'язане з класовими інтересами. **Класові (соціальні) інтереси,** за визначенням О. Картунова, — це інтереси будь-якого класу, соціальної групи, що виникають внаслідок їх нерівноправного та/чи неоднакового становища в суспільстві, що зумовлено, головним чином, різним рівнем їхнього багатства та впливів на політику [60, *161*]. Класові інтереси вужчі за національні, а тим більше за загальнонаціональні, хоча з національними інтересами вони часто великою мірою збігаються.

По-своєму, відповідно до політичної заданості (багато в чому повторюючи К. Маркса), пояснював сутність класів В. Ленін. Класи, за його визначенням, — це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю іншої, завдяки різниці їхнього місця в певному укладі господарювання. Тобто В. Леніну вигідно й необхідно було для марксистської ідеології подавати класи не інакше як протилежності — експлуататори та експлуатовані. Цьому підпорядковувалися і дещо вторинні ознаки, характеристики класів: умови життя, інтереси, спосіб життя, організованість, свідомість, культурний, освітній рівень, ступінь революційності та ін.

Зрозуміло, що так само визначали основні поняття класів словники і довідники не лише так званої комуністичної доби, а й пізнішого часу. Так, "Політологічний словник" (К., 1991) визначає поняття

“робітничий клас”, як: велику суспільну групу, що включає працівників переважно фізичної праці, не володіючих власністю, які виробляють промислову продукцію, незалежно від того, де вона виробляється” [95, *194, 195*]. Характерно, що в цьому самому словнику інтелігенцію зовсім не називають класом, а “соціальною групою, що професійно займається переважно розумовою (складною) працею і має для цього відповідну освіту” [там само, *89, 90*]. До речі, В. Ленін інтелігенцію взагалі доволі зневажливо називав “гнилою інтелігенцією”.

В. Ленін поділив класи на основні й неосновні, ввівши такі поняття в теоретичний обіг та реальну практичну політику. Він наполягав на тому, що основними й неосновними класами є ті, між якими є найглибші соціально-економічні суперечності, антагонізм, ведеться класова боротьба, а саме: раби і рабовласники; феодали і селяни; капіталісти і пролетаріат. Щодо неосновних класів, то вождь вважав, що до них належать усі інші класи, пов’язані із залишками минулих способів виробництва, або з виникаючими новими способами виробництва. Таким класам у процесі революційної боротьби відводилася другорядна роль, тому Ленін називав їх або союзниками, або тими, хто співчувають пролетаріату чи колгоспному селянству.

Певним чином, як протиставлення абстрактному соціальному класу, тобто уточнююче, існує поняття **клас соціальний (конкретний).** Під цим поняттям (Дж. Г. Міду) розуміють групу людей, що функціонує як соціальна одиниця, члени якої перебувають у безпосередній взаємодії. Це доволі розмите, нечітке визначення, яке важко спостерігати в реальній соціальній практиці як конкретну цілісність.

Те саме можна сказати й щодо поняття **клас середній.** Таким визначають і називають клас, який обіймає своєрідний проміжний стан між основними класами в соціальній стратифікації (щось схоже у визначенні з “класом неосновним”). Цей клас характеризують неоднорідністю соціального стану, суперечливістю інтересів, свідомості й політичної поведінки.

Сучасні дослідники розрізняють середній клас (середні та дрібні власники) і новий середній клас, який включає менеджерів, професійних працівників розумової праці (білі комірці) та ін.

Окремо стоїть поняття “**класи вікові”**, оскільки воно ґрунтується на соціальній диференціації вікових груп і відповідно зумовлюється виконанням різних видів діяльності, різним ступенем професійності і влади. Має місце постійний перехід з одного вікового класу в інший (нерідко супроводжується відповідною обрядовістю, ритуалом) та

розподіл людей певного віку на групи на основі виконання ними приблизно, або майже однакових соціальних або демографічних функцій.

Чіткому класовому розмежуванню великих груп людей значною мірою заважають постійні процеси соціальної ідентифікації і соціальної мобільності.

Соціальна ідентифікація — це усвідомлення своєї належності до певної групи (класу) на основі багатьох ознак і чинників: демографічного, професійного, етнічного, релігійного та ін. Зрозуміло, що більшість таких ознак і чинників мають помітне значення і сприймаються усією групою, якщо й незаперечно, то як основні, домінантні. До цього можна додати, особливо у сучасному світі, також всезростаючу роль ідентифікації політичної, коли індивід приєднує себе до певної групи на основі ідейної, ідеологічної, духовної єдності. Політичні інтереси і мета великої суспільної групи сприймаються і усвідомлюються людиною не інакше, як її власні. Іншими словами, **соціальна і політична ідентифікація надто часто співпадають, діють сукупно.**

У контексті зазначеної праці великий інтерес викликає **професійна ідентичність** особистості саме у новітню добу, коли соціальна структура багатьох суспільств стала надто складною, а мобільність набула великої динаміки.

Фахівці з проблем професійної ідентифікації (А. Алексєєва, Т. Баранова, Г. Брейкуел, П. Гнатенко, С. Максименко, Дж. Міда, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен, С. Серіно, С. Стайкер та ін.) вважають, що ідентичність є результатом активного процесу, що супроводжується появою у людини відчуття власної неперервності, тотожності і визначеності внаслідок належності до певного індивідуального цілого (Є. Белінська).

Хоча сучасна людина здебільшого психологічно і фахово готова до зміни професійної діяльності, а відтак професійної ідентичності, соціально-економічна практика не лише помітно впливає на професійну ідентифікацію, а й значною мірою її випереджає. При цьому соціально-психологічна константа професійної ідентифікації нині є домінуючою.

У новітній Україні процеси професійної ідентифікації супроводжуються інтенсивним розпадом старих соціальних зв'язків і формуванням принципово інших, нових, пов'язаних з новими, ринковими відносинами. Врешті-решт це пов'язано з формуванням соціально-класової структури суспільств. Акцентуємо увагу на тому, що ідентифікація, в тому числі й професійна, розглядається і має місце саме

як своєрідний засіб прийняття соціальних ролей в процесі входження в групу (З. Фрейд, Л. Бандура, Т. Парсонс та ін.). Це своєрідний механізм злиття з групою, з якою людина ідентифікує свої інтереси, цілі і, певною мірою, навіть ідеали.

Українські вчені, зокрема соціологи, вказуючи на надзвичайно складні особливості соціальної стратифікації у сучасному українському суспільстві (Є. Головаха, С. Бродська, С. Оксамитна, С. Макеєв, О. Симончук, М. Лукашевич та ін.), звертають увагу на два основних підходи щодо фіксації соціальних верств, страт у соціальній ієрархії українського суспільства, яке формується на початку XXI ст.: суб'єктивний і об'єктивний. Суб'єктивний ґрунтується на принципі особистісної самоідентифікації: людина сама усвідомлює і визначає, до якої, в тому числі й професійної, соціальної групи вона належить, а об'єктивний зумовлений тим, що всі люди в суспільстві різняться характером і особливостями праці (суспільно корисної діяльності), рівнем доходів, а звідси, і своїм соціальним становищем у суспільстві.

У роки так званої перебудови у Радянському Союзі (кінець 80-х — початок 90-х років XX ст.) серйозні недоліки в розвитку соціалізму, як класового суспільства, пояснювали відсутністю необхідних демографічних та інших змін у радянському суспільстві, висуваючи завдання "повернути соціалізму його гуманістичну сутність" [111, *9*]. З'являлися такі сили, які гальмували процес перебудови, що мав би врешті-решт "очистити стару модель соціалізму від перекручень і помилок та сприяти створенню нової моделі, яка б принципово відрізнялася від минулої" [там само, *10*].

Серед численних пояснень того, чому соціалізм не став гуманістичним, демократичним, домінуючим було те, що пов'язували з формою влади після перемоги Жовтневої революції (точніше — жовтневого перевороту 1917 р. — *М. Г.*). Мовляв, з перших днів революції не сформувалася влада трудящих, яка, за висловом К. Маркса, є "управлінням народу самим народом" [75, *350*]. На противагу цьому, — за твердженням теоретиків перебудови, — у 30-х роках відбулася "урядова узурпація класового владарювання", про небезпеку якої попереджав К. Маркс [там само, *548*], до реальної влади прийшов не клас — переможець революції, а лише його частина, яка й почала діяти від імені усього класу, реалізуючи власні вузькокорисливі, групові інтереси. На основі такого аргументу доводилося, стверджувалося, що справжня диктатура пролетаріату в Росії так і не була встановлена. Ця теза певною мірою мала, зокрема, виправдати мільйони невинних жертв, які були прине-